

ФАН-ТЕХНИКА ТЕРМИНЛАРИНИ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРГА КОДИФИКАЦИЯ ҚИЛИШ МАСАЛАСИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21224516>

Ж.Ж.Эгамбердиев

АДЧТИ

Фан-техника терминларини изоҳли луғатларга кодификация қилиш масаласи замонавий тилшуносликнинг устувор ва стратегик аҳамиятга эга бўлган йўналишларидан бири сифатида эътироф этилади. Зеро, глобал миқёсда кечаётган илмий-техник тараққиёт, инновацион технологияларнинг жадал ривожланиши ҳамда ахборот алмашинувининг интенсивлашуви натижасида янги илмий тушунчалар, терминлар ва атамалар тизимли равишда юзага келмоқда. Мазкур жараён эса ушбу терминологик бирликларнинг семантик жиҳатдан аниқланиши, уларнинг лексик-семантик тизимдаги ўрнини белгилаш, меъёрий шаклларини ишлаб чиқиш ва илмий асосланган ҳолда изоҳли луғатларда мустаҳкамлаб бориш заруратини тақозо этмоқда.

Шу нуқтайи назардан, фан-техника соҳасига оид терминларни кодификация қилиш нафақат тилнинг лексик бойлигини тартибга солиш, балки илмий мулоқот самарадорлигини таъминлаш, соҳавий коммуникацияда аниқлик ва бир маънолиликини кафолатлашда муҳим омил сифатида намоён бўлади.

Кодификация жараёнида, энг аввало, терминларнинг семантик аниқлиги ва бир маънолилигини таъминлаш устувор вазифалардан биридир. Зеро, ҳар қандай илмий атама муайян бир тушунчани ихчам ва аниқ ифода этиши, унинг мазмуни турли контекстларда бир хил талкин қилиниши ҳамда кўп маънолилиқ ёки омонимия каби ҳолатларга йўл қўймаслиги лозим. Бу эса илмий мулоқотда ноаниқликларни бартараф этиш, ахборот алмашинувида изчиллик ва аниқликни таъминлашга хизмат қилади.

Шу билан бирга, терминларнинг функционал-услубий хусусиятлари, яъни уларнинг қайси соҳада, қандай коммуникатив шароитда ва қай даражада фаол қўлланилиши ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Ҳар бир терминнинг соҳавий тегишлилиги, унинг илмий, техникавий ёки амалий қўлланиш доираси аниқ белгиланиши керак. Бу жиҳатлар терминларнинг лексик тизимдаги ўрнини белгилаш, уларни стандартлаштириш ва меъёрий

шаклга келтириш жараёнида муҳим назарий ва амалий асос бўлиб хизмат қилади.

Хорижий тиллардан кириб келаётган терминларни миллий тил меъёрларига мослаштириш терминологияни кодификация қилиш жараёнининг муҳим ва мураккаб босқичларидан бири ҳисобланади. Мазкур жараёнда ўзлашма терминларнинг фонетик, орфографик, морфологик ва семантик жиҳатдан миллий тил тизимига мувофиқлаштирилиши асосий вазифа сифатида намоён бўлади. Бу эса тилнинг ички қонуниятларини сақлаган ҳолда, ташқи лексик таъсирларни тартибга солиш имконини беради.

Жумладан, инглиз тилидаги “computer” атамасининг ўзбек тилида “компьютер”, рус тилида эса “компьютер” шаклида қўлланилиши унинг фонетик ва график жиҳатдан мослаштирилганлигини кўрсатади. Шунингдек, “information technology” атамасининг ўзбек тилида “ахборот технологиялари”, рус тилида эса “информационные технологии” тарзида таржима асосида ўзлаштирилиши семантик адаптациянинг намунасидир. Бу ҳолатларда терминнинг мазмуни сақланиб қолади, аммо унинг ифодаланиш шакли ҳар бир тилнинг грамматик ва лексик хусусиятларига мос равишда қайта ишланади.

Шу нуқтаи назардан, хорижий терминларни миллийлаштириш жараёнида икки асосий тамойил интернационализм ва миллийлик ўртасидаги мувозанатни сақлаш муҳим аҳамият касб этади. Яъни, бир томондан, терминнинг халқаро миқёсда тан олинган шакли ва мазмуни сақланиши лозим бўлса, иккинчи томондан, у миллий тилнинг фонетик ва грамматик қоидаларига зид келмаслиги керак.

Натижада, бундай илмий асосланган ёндашув терминларнинг турли тилларда бир хил мазмунда, бироқ миллий хусусиятларга мос ҳолда қўлланилишини таъминлайди, шунингдек, халқаро илмий мулоқотда ўзаро тушунишни енгиллаштиради.

Яна бир характерли мисол сифатида “algorithm” атамасини келтириш мумкин. Мазкур термин халқаро илмий муомалада кенг тарқалган бўлиб, у ўзбек тилида “алгоритм”, рус тилида ҳам “алгоритм” шаклида деярли ўзгаришсиз қўлланилиши билан ажралиб туради. Бу ҳолат терминнинг интернационал хусусиятга эга эканлигини, яъни турли тилларда фонетик ва график жиҳатдан катта фарқларсиз қабул қилинишини кўрсатади.

“Алгоритм” атамаси қатъий тартибга солинган, изчил ва чекланган қадамлар кетма-кетлигидан иборат бўлган амаллар тизимини англатади. У муайян масалани ечишга қаратилган формаллаштирилган қоидалар

мажмуаси сифатида таърифланади ва айниқса математика, информатика ҳамда кибернетика соҳаларида фундаментал тушунчалардан бири ҳисобланади. Терминнинг бундай аниқ ва бир маъноли таърифи унинг кодификация жараёнида мустаҳкам ўрин эгаллашини таъминлайди.

Шу билан бирга, мазкур атаманинг турли тилларда деярли бир хил шаклда сақланиши унинг семантик барқарорлигини ва халқаро илмий коммуникациядаги универсаллигини таъминлайди. Бу эса терминларни стандартлаштириш ва изоҳли луғатларда бир хил мазмунда ифодалашнинг муҳим намунаси сифатида баҳоланади.

Изоҳли луғатлар кодификация жараёнининг амалий-илмий натижаси сифатида муҳим ўрин тутди. Улар орқали фан-техника соҳасига оид терминларнинг семантик мазмуни тизимли равишда ёритилади, яъни ҳар бир атаманинг таърифи илмий асосланган, аниқ ва лингвистик жиҳатдан меъёрлаштирилган ҳолда тақдим этилади. Шу билан бирга, изоҳларда терминнинг қўлланиш доираси, функционал-услубий хусусиятлари ҳамда соҳавий тегишлилиги ҳам инобатга олинishi унинг мазмуний тўлиқлигини таъминлайди.

Бундай луғатларнинг аҳамияти шундаки, улар нафақат тор доирадаги мутахассислар учун, балки олий таълим талабалари, тадқиқотчилар ҳамда кенг жамоатчилик учун ҳам ишончли ахборот манбаи вазифасини бажаради. Айниқса, янги кириб келаётган терминларнинг тушунтирилиши илмий билимларни оммалаштириш, ахборотни тўғри англаш ва нотўғри талқинларнинг олдини олишда муҳим роль ўйнайди. Шу тарика, изоҳли луғатлар тилнинг терминологик тизимини тартибга солиш ва унинг функционал имкониятларини кенгайтиришда асосий воситалардан бири сифатида намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, фан-техника терминларини кодификация қилиш ва уларни изоҳли луғатларда тизимли равишда акс эттириш тилшуносликнинг назарий ва амалий жиҳатдан долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Мазкур жараён терминологик тизимни меъёрлаштириш, илмий тушунчаларнинг аниқ ва бир хил мазмунда англанишини таъминлаш ҳамда турли соҳалар ўртасидаги коммуникацияда изчилликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шунингдек, у тилнинг лексик бойлигини бойитиш, янги илмий атамаларни тўғри ўзлаштириш ва уларни миллий тил коидаларига мувофиқ ҳолда шакллантириш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006.
2. Аҳмедов А. Ўзбек терминологияси асослари. – Тошкент: Университет, 2015.
3. Danilenko V.P. Russian Terminology: Theory and Practice. – Moscow: Nauka, 1997.
4. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam: John Benjamins, 1999.
5. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990.
6. ISO 704:2009. Terminology work – Principles and methods. – International Organization for Standardization.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006–2008.
8. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge University Press, 2010.